

ABDULLA ŞAIQIN MOLLA NƏSRƏDDİNÇİLƏRLƏ İDEYA-YARADICILIQ ƏLAQƏSİ

Əziz MİRƏHMƏDOV,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, akademik

Möhtərəm və unudulmaz ədibimiz Abdulla Şaiqin bir yazıçı, pedaqoq və xadim kimi əlli ildən artıq davam etmiş zəngin fəaliyyətini tarixi inkişafda almaq və “tarixin konkret təcrübəsi” ilə əlaqədar izah etmək nə qədər vacib şərtdirsə, onun öz mühiti ilə, dövrünün ədəbi-mədəni hərəkəti ilə qarşılıqlı münasibətlərini aydınlaşdırmaq da bir o qədər vacibdir.

Həmçinin, həmin mövzunun əhəmiyyəti ondadır ki, bizdə Şaiqin XX əsr Azərbaycan ədəbi həyatında və məfkurəvi mübrizələrində mövqeyi, bu dövrün başlıca ədəbi cərəyanları olan “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”a onun münasibəti haqqında hələ də bir fikir aydınlığı yaranmamışdır. Əksinə, bu məsələdə bəzi müəlliflərin nöqtəyi-nəzəri bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir və bu fikir ayrılığı Şaiqin ümumi qiymətini verməkdə də, söz yox, müəyyən çətinlik törədir.

Səbəbsə, XX əsr ədəbiyyatımızı nəinki “Molla Nəsrəddin”siz, habelə “Füyuzat”sız da təsəvvür etmək mümkün deyildir; Şaiq kimi bir sənətkarın bu iki ədəbi-ictimai cəbhəyə münasibətini aydınlaşdırmadan onun haqqında hərtərəfli, düzgün elmi nəticələrə gəlmək də ağıla sığan şey deyildir.

“Molla Nəsrəddin” səhifələrində öz ürək sözlərini, öz arzu və ehtiyaclarını, öz niyyət yolunu, görən xalq onu şəfqətlə bağrına basmış və çox keçmədən məhəbbət və rəğbət sayəsində “mollanəsrəddinçilər” adlı böyük bir hərəkət əmələ gəlmişdi. Elə bir hərəkət ki, oraya Məmmədquluzadə və Sabir, Haqverdiyev və Nəzmi, Nemanzadə və Qəmküsar,

Möcüz və Ordubadi kimi məşhur yazıçılarla yanaşı, yüzlərcə digər qələm əhli, müvəkkil və müxbirlər, rəssam və mürəttiblər, inqilabçı və ictimai xadimlər, nəşir və kitabfuruşlar, nəhayət, minlərcə sadə, sırası oxucular, qoca Molla əminin dostları, həmfikirləri, köməkçi və himayəçiləri daxil olmuşdu.

Artıq 1908-ci ilin əvvəlində, Cəlil Məmmədquluzadənin öldürüldüyü barədə şayiə yayıldığı zaman çap etdiyi bir məqaləsində “İrşad” qəzeti Azərbaycan mətbuatına və deməli, bizim ana dilimizə yeni bir söz, yeni bir anlayış da gətirmişdi: mollanəsrəddinçilik.

Qəzet yazırdı ki, bu gün “Molla əmini öldürmək mümkün olsa da, mollanəsrəddinçiliyi öldürmək mümkün olmaz”.

Bəs bu sözün mənası nə idi?

Mollanəsrəddinçilik ilk növbədə çarizmə və yerli istismarçılara qarşı çevrilmiş inqilabi-demokratizm ideologiyası deməkdir; sosializm uğrunda mübarizələrdən ilham və qüvvət alan, öz siyasi dünyagörüşü etibarilə zəhmətkeş kəndli kütlələrinə və şəhər əsnafına daha çox bağlı olsa da, fəhlə hərəkətinə də dərin rəğbət bəsləyən ictimai-ədəbi fikir cərəyanı deməkdi.

Mollanəsrəddinçilik ədəbiyyatda realizm və satira, dildə xəlqilik və təmizlik, mətbuatda demokratizm və mübarizə və dünyəvilik, milli məsələdə xalqlar dostluğu yolunu tutmaq deməkdi...

A.Şaiqi də “Molla Nəsrəddin” cərəyanına bağlayan eyni mülahizə idi. “Xatirələrim”

kitabında ədib “Molla Nəsrəddin”ə ehtiramını özünəməxsus bir səmimiyyətlə ifadə edərək yazırdı ki, “birinci gündən başlayaraq, yüzlərcə azərbaycanlılardan biri tək mən də bu məcmuənin oxucusu oldum”. “Molla Nəsrəddin”in “...hər nömrəsini oxuduqda qəlbin böyük iftixar hissi ilə döyünür və ona bir xilaskar kimi baxırdım”.

Bir az aşağıda: “Mətbuatımız tarixində çox mühüm yer tutan, ictimai-siyasi həyatımızın və ədəbiyyatımızın inkişafında misilsiz bir rol oynayan bu məcmuənin ilk nömrəsindən aldığı təsiri heç bir qəzet və jurnaldan almamışam...”.

Təbiəti etibarilə çox fəal və həssas bir adam olan Şaiqin molla-nəsrəddinçilərə münasibəti orijinal bir sənətkar və xadimin münasibəti idi və bu münasibətin özünəməxsus ideya-yaradıcılıq xüsusiyyətləri vardı.

XX əsrin ilk iki onilliyində Azərbaycan bədii və ictimai fikrində, inqilabi sosial-demokrat ideologiyasından savayı, iki başlıca istiqamət vardı. Lakin həmin iki istiqamət – molla-nəsrəddinçilik və füyuzatçılıq haqqında danışmaq heç də onlardan kənarında ədəbi hadisə, yaxud ədəbi şəxsiyyət pəsənd etməmək demək deyil. Belə bir sxematik bölgü bizim ədəbiyyat və ictimai fikrimizin ümumi mənzərəsini təhrif edər, onu məhdud çərçivəyə salar, daxili mürəkkəblik, rəngarənglik və çalarlardan məhrum edər. Nəcəf bəy Vəzirov və Nəriman Nərimanovun, Süleyman Sani və Abbas Səhhətin “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” xaricində yaranmış klassik irsini biz ədəbiyyatımızın rəngarəngliyi və zənginliyini göstərən bir nümunə etməliyik və hesab edirik.

Bu hələ məsələnin bir tərəfidir.

Məsələnin ikinci, daha mühüm tərəfi budur ki, adı çəkilən klassiklərin hamısı molla-nəsrəddinçilərə bu və ya başqa dərəcədə bağlıdır: ya ideyaca, ya tematika etibarilə, ya bədii metod cəhətindən, ya da bədii forma məsələlərində...

Abdulla Şaiq də belədir. Özü də bir çox qələm dostlarından fərqli olaraq, onunla “Molla Nəsrəddin” arasındakı qarşılıqlı əlaqə telləri daha çox və daha möhkəmdir.

Xatiratında Şaiq yazır ki, “Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” girməyən ev az olduğu kimi, onu oxumayan adam da az idi. Heç bir qəzet və məcmuə özünü bütün Şərq aləmində bu qədər sevdirə bilməmişdir. Bu böyük sevgini doğuran, əsasən, Azərbaycanın iki böyük ədəbi siması – Mirzə Cəlil və Sabir olmuşdur”.

Əvvəlcə Şaiqin Sabirlə münasibətləri haqqında bir neçə kəlmə qeyd etmək yerinə düşərdi.

Şamaxı və Bakıda dəfələrlə görüşüb ədəbi söhbətlər etmək yolu ilə bu iki dost “ümumi dil” tapıb bir neçə il çox möhkəm qarşılıqlı əlaqə saxlamışdı. Onların dostluq dairəsinə çox vaxt Hadi və Səhhətin də daxil olması Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox səmərəli, faydalı olmuşdu. Yazıçı Seyid Hüseyn nəhaq yazmırdı ki, “Məhəmməd Hadi özünün gurultulu, təmtəraqlı, Sabir həzl və məzhəkəvi şeirləri ilə əski ədəbiyyatı əsasından yıxıb, yeni bir ədəbiyyat” yaratmışlar. Bu “yeni ədəbiyyatın təməl daşını qoyanlardan birisi Abdulla Şaiqdır”.

Dostlardan hərəsi o birinə bir şey verir, bir cəhətdən kömək edirdi: inqilabçı satirik Sabir həm zəngin həyat təcrübəsi, geniş dünyagörüşü, mübariz şair təbiəti, həm bədii söz ustası olması, həm də öz səmimi dostluq duyğuları ilə Səhhət, Hadi və Şaiq üçün nümunə idi.

Abdulla Şaiq yazır ki, “Sabir Səhhətlə bərabər tez-tez Bakıya gəlirdilər. Bəzən onlar günlərdə Bakıda qalır, axşamlar çox zaman bizə gəlirdilər. O gün mənim üçün böyük bayram olurdu. Bu iki dost şairin səmimi söhbətləri məni o qədər məşğul edirdi ki, onlar getdikdən sonra belə yatağımda həmin şirin dəqiqələri, saatları xatırlayırdım, həyəcanımdan gözlərimə saatlarla yuxu gəlmirdi”.

Başqa bir yerdə Şaiq böyük dostunu tədqiq və təbliğ etmək sahəsindəki işindən söhbət açır: “Mən hələ 1912-ci ildə “Gülzar” dərsliyimdə “Molla Nəsrəddin”in nəşri ilə bağlı olaraq Sabirin yaradıcılığında əmələ gələn böyük dönüşü belə xülasə etmişdim: “Həmin bu vaxtlarda idi ki, möhtərəm “Molla

Nəsrəddin” məcmuəsi nəşrə başladı. Sabirin hələ uşaqkən donmuş və cərəyana bir yol tapa bilməyən təbi-səliminə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin üslub və məsləki çox uydu; şairin hissiyyati-qəlbiyyəsini oyatmağa, təbi şairənəsini dadlı-dadlı oxşamağa və əhvaliruhiyyəsində fəvqəladəliklər törətməyə başladı”.

Şaiq həyatda da, ədəbiyyatda da misilsiz dərəcədə səmimi idi; sözü ilə işində təfəvüt görülməyən bir adam olduğu üçün Sabirə ehtiramını onun ölümündən sonra da zərrəcə əskilməyib, gah “Hophopnamə” müəllifi haqqında şeir, gah məqalə-öçerk, gah xatirə yazır, gah da elmi məruzə və mühazirələr oxuyurdu. Sabirin vəfatının ildönümü münasibəti ilə ən təsirli matəm şeirlərindən birini Şaiq yazmışdı:

**Sabirim, yox, sən ölmədin, dirisən!
Sönməz ulduz kimi, günəş kimisən.
Səni mütləq cahanda var sanıram,
Bizim ilə səni yaşar sanıram.**

Sabirdə Şaiq hələ 1905-ci ildən görüşüb dostlaşdığı halda, Mirzə Cəlillə bir neçə il ancaq qaibanə, mətbuat və ədəbiyyat vasitəsilə ünsiyyət saxlamışdı. Buna baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” redaktoru və “Ölümlər” müəllifi də Şaiq üçün ən böyük söz ustadlarından biri idi. Bunu o özü belə nağıl edir: “Biz həyatda bəzən dəniz kimi əngin, fəza kimi geniş təbiətli, möhkəm iradəli, dərin düşüncəli və istedadlı böyük insanlara təsadüf edirik. “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin redaktoru Cəlil Məmmədquluzadəni də mən məhz böyük, qüdrətli bir insan kimi tanımışdım. Hələ gənc ikən o məndə ülvi hisslər, yeni fikirlər oyatmışdı”.

Şaiqlə molla-nəsrəddinçilər arasındakı fərqləndirici xüsusiyyətlərə gəldikdə, Şaiq özü, satira məsələsindən danışarkən boynuna alırdı ki, mən lirika sahəsində qələm işlədəndə çətinlik çəkmədiyim halda, satirik əsər yazanda qələmim bir qədər bərkə düşür. Ədib onu da qeyd edək ki, “satirik şeir, ya felyeton yazmağa istedadım olmadığına baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin”ə “Keçəl” və başqa imzalarla üç-dörd kiçik felyeton yazıb

göndərmişdim”.

Mirzə Cəlilin 1903-cü ildə yazdığı məşhur “Poçt qutusu”ndan sonra 1908-ci ildə “Məktub yetişmədi” hekayəsini yazmaqla Şaiq, elə bil, böyük ədibin realist yolunu bəyəndiyini işdə bildirmiş və onun sözünə qüvvət verib demişdi ki, bu köhnə dünya nəinki qurban və novruzəliləri itəatkar rəiyyət etmişdir, poçt anlayışından məhrum olmaq üstündə həbsxanaya aparıb çıxarır, bu bədbəxtləri hətta dərin neft quyularında boğub məhv edir.

Belə ədəbi paralel və müqayisələr haqqında geniş təhlili bir başqa vaxta qoyub, hələlik, onu demək lazımdır ki, XX əsr Azərbaycan romantiklərindən heç kəs, nə Hadi, nə Səhhət, nə də Cavid realizmə Şaiq qədər yaxın deyildi. Bu baxımdan ancaq gənc Cabbarlı öz müəllimi Şaiqə çox oxşayırdı.

1908-ci ildə Şaiq yazdığı “Nişanlı qız” şeirini çap etdirmişdi. Burada “sərvətə satılan” nişanlı bir qızın öz gələcək ağır günlərini təsəvvürünə gətirib ağladığı təsvir olunmuşdur:

**Müzlüm gecədə nişanlı bir qız
Bir hüznü ələm içində yalqız,
...Barmaqda nişan üzüklə iştə –
Oynar, edər ah ol fəriştə,
Fəryadla qəmli-qəmli ağlar,
Həp naləsi kainatı dağlar.**

“Molla Nəsrəddin”in 1910-cu il 2-ci nömrəsində Şaiqin əsərinə cavab olaraq Mirzə Cəlilin eyni sərlövhəli bir felyetonu çıxır. Felyetonun əvvəlində Şaiq şeirinin başlanğıcını eyni ilə sitat gətirən Mirzə Cəlil gənc qələm yoldaşının əsərini özünəməxsus bir üslubda izah edib qiymətləndirir və yazırdı: “Nişanlı qız ağlaya-ağlaya deyir ki, mən anadan olaydım Firəngistan şəhərlərinin birində, atamın adı olaydı Fridrix, anamın adı olaydı Avqustina, mənim adım olaydı Mariya? Nə olardı ki, dünyanı işıqlandıran günün üzünə hərdənbir baxmış olaydım və ata-anam məni qoca kişiyə vermək istəyəndə bir söz danışmağa ixtiyarım olaydı? Ey mənim qara bəxtim, nə olardı ki, milyonlarca yazılan kitablardan ikicəciyini oxumuş olaydım və biləydim ki, dünyaya nədən ötrü gəlmişik”.

Təkcə Sabir və Mirzə Cəlil əlaqə timsalında mollaşradinçiliyin Şaiq üçün nə demək olduğu barədə müəyyən təsəvvür əldə edirik. Bunun nəticələrini bir-iki kəlmə ilə xülasə edib deyə bilərik ki, Abdulla Şaiq ictimai görüşləri etibarilə maarifçi sənətkar olub inqilabi-demokratiya səviyyəsinə yüksəlməsi də, bir sıra ideya, mövzu və sənətkarlıq məsələsində “Molla Nəsrəddin”lə birləşir, çiyin-çiyinə gedirdi. İstər Şaiqin realizmə, Axundov ənənələrinə, demokrat ictimai qüvvələrə getdikcə daha möhkəm bağlanmasına, mübariz və nikbin ruhda əsərlər yazmasına, dövrün ciddi problemlərini dərk və həll etməsinə, istərsə də onun liberal-burjua görüşlərindən, füyuzatçıların mücərrəd romantizmi, fərdiyətçiliyin və s. ideya-estetik və psixoloji təsirlərindən uzaqlaşmasına, bir çox başqa amillərlə yanaşı, mollaşradinçilərin də böyük köməyi dəymişdi.

Şaiqin XX əsr ədəbiyyatındakı realist və demokratik meyllərlə, “Molla Nəsrəddin” və mollaşradinçiliklə sıx qarşılıqlı münasibəti bizə onu büsbütün “Füyuzat” və füyuzatçılıq deyilən ictimai-ədəbi cərəyandan təcrid etməyə, daha doğrusu, onun bu ikinci cərəyana büsbütün biganə və yad olduğunu söyləməyə haqq verirmi? Bir mənalı olaraq xeyr, vermir.

Şair Şaiqin irtica dövründə yazdığı bir sıra lirik şeirlər, xüsusilə 17 oktyabr manifestinin yalana çıxması və çar dumasının bağlanması münasibəti ilə qələmə alınmış “Niyə uçdu?”, “Bir ulduz”, “İdeal və insanlıq”, “Bir quş” kimi mücərrəd romantik əsərlər buna sübut ola bilər.

Söz yox ki, Şaiqi “Füyuzat” və füyuzatçılıqdan ayıran cəhətlər birləşdirən cəhətlərdən xeyli artıq, güclüdür; amma hər halda bunların hər ikisi vardır, hər ikisi həqiqətdir.

Şaiqin xoşbəxtliyi bir də bu idi ki, ona füyuzatçılığın daha çox fəlsəfi-estetik prin-

3 января 1913 г.

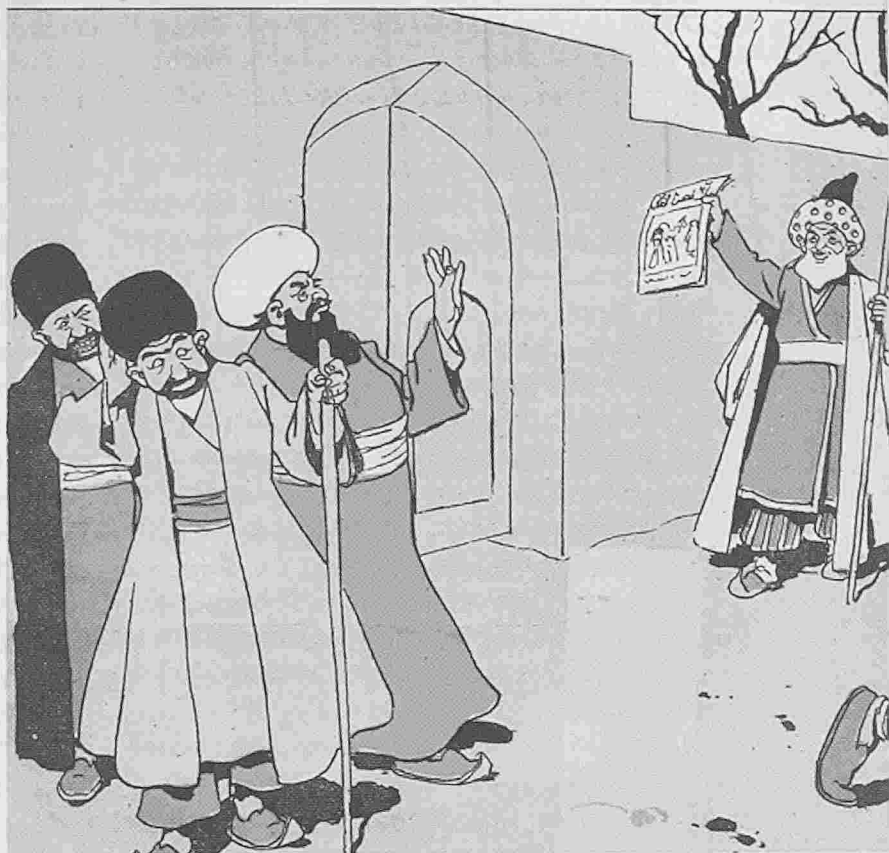
سكزى ايل

۱۸ سنر ۱۳۲۶

ملا نصر الدين

1. Январ 12 к. МОЛЛА НАСРЕДДИНЪ

1 قيسى ۱۲ نيك

sipləri, Əli bəy Hüseynzadənin subyektiv-idealizmi və mücərrəd romantizm nəzəriyyəsi təsir etmiş, siyasi cəbhəsi isə onu özünə tərəf çəkə bilməmişdi.

On ildən artıq davam edən bu “təzadlı və həyəcanlı halların” inkişaf istiqaməti elə idi ki, “qəməfza” və “müzlüm gecələr”də, cəmiyyəti dərin faciə, dəhşətli irtica bürüdüyü zamanlarda da nikbinlik, mübarizə həvəsi və qələbə ümidi Şaiqi büsbütün tərk etməmişdi; mənəvi aləmində üstünlük təşkil edən müsbət və işıqlı keyfiyyətləri onu irəliaparmış, sosializmin qələbə çaldığı günə üzüağ, alnıaçıq gətirib çıxarmışdı.